

В. І. КАФАРСЬКИЙ

**ПОЛІТИЧНА І КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
СУБ'ЄКТІВ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН**

Досліджуються співвідношення політичної і конституційно-правової відповідальності у взаємозв'язку політичної, правової і морально-етичної системи; теоретичні проблеми взаємодії моралі, політики, права в діяльності суб'єктів конституційних правовідносин. Встановлені загальні риси і конкретні відмінності між політичною і конституційно-правовою відповідальністю.

Ключові слова: політична система, правова система, морально-етична система, мораль, політика, право, відповідальність, політична відповідальність, конституційно-правова відповідальність.

Исследуются соотношение политической и конституционно-правовой ответственности во взаимосвязи политической, правовой и морально-этической системы; теоретические проблемы взаимодействия морали, политики, права в деятельности субъектов конституционных правоотношений. Установлены общие черты и конкретные отличия между политической и конституционно-правовой ответственностью.

Ключевые слова: политическая система, правовая система, морально-этическая система, мораль, политика, право, ответственность, политическая ответственность, конституционно-правовая ответственность.

The author of the article probes correlation of political and constitutionally law responsibility through intercommunication of the political, law and ethical system; moral, policy, law and constitutional law. Such research is carried out in the context of subsystems of the political, law and ethical system. General lines and concrete differences are set between political and constitutionally law responsibility.

Key words: political system, law system, ethical system, moral, policy, law, responsibility, political responsibility, constitutionally law responsibility.

Незважаючи на те, що інститути політичної та конституційно-правової відповідальності належать до різних систем суспільства (інститут політичної відповідальності – до політичної системи суспільства, а інститут конституційно-правової відповідальності – до правової системи), вони взаємопов'язані спільними суб'єктами конституційних правовідносин. Важливим компонентом такого взаємозв'язку є етична (моральна) система, яка дає змогу вести мову про позитивну політичну та позитивну конституційно-правову відповідальність. Ігнорування

етичних (моральних) норм призводить до настання наслідків, які тягнуть негативну політичну або негативну конституційно-правову відповідальність. І якщо при цьому взяти до уваги наявні християнські стандарти суспільної моралі, то стає зрозумілим, чому проблема співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності є такою важливою і актуальною для сучасного українського державотворення.

Варто зазначити, що проблеми політичної та конституційно-правової відповідальності були предметом наукових досліджень, які здійснили Н. Армаш, С. Балан, К. Басін, І. Кресіна, О. Майданик, Н. Оніщенко, В. Погорілко, В. Полевий, О. Скакун, О. Сушинський, А. Червяцова, В. Шаповал та інші. Однак додаткового дослідження потребують питання, пов'язані із співвідношенням політичної та конституційно-правової відповідальності у процесі взаємодії політичної та правової систем.

Політична система в Юридичній енциклопедії тлумачиться як сукупність державних і недержавних інститутів, які здійснюють владу і регулюють політичні відносини, а також принципи, норми і напрями діяльності інститутів політичної влади¹. На думку А.В. Нікітіна, під політичною системою суспільства слід розуміти упорядковану на основі права систему всіх політичних явищ². М.І. Ніколаєва осмислюючи соціальні та політичні інститути, зауважує щодо складу політичної системи слід віднести не тільки структури, установи й організації, а й сукупність норм і правил, які регулюють суспільні відносини, поведінку суб'єктів політичних процесів, які є конструкторами політичної системи³.

В рамках політичної системи А.В. Нікітін виділяє наступні підсистеми: 1) інституціональна підсистема (суб'єктний склад) – політичні об'єднання: народ, нації, соціальні спільноти, політичні партії, суспільно-політичні організації, держава; 2) нормативна (регулятивна) підсистема – сукупність політичних норм та принципів, на основі яких відбувається врегулювання відносин між суб'єктами політики; 3) функціональна підсистема (політичні відносини, політичний процес, політичний режим, політична поведінка) – ті елементи, які є змістом політичного життя; 4) ідеологічна підсистема (політична ідеологія) – цілісна сукупність положень, що лежать в основі прийняття політичних рішень і всієї політичної діяльності (політична свідомість, політичні погляди, політична культура); 5) комунікативна підсистема – зв'язки, що об'єднують всі елементи політичної системи в єдине ціле та демонструють взаємозв'язок політичної системи з іншими системами суспільства⁴.

Отже, можна вести мову про вузьке розуміння політичної системи, яке включає лише суб'єктів політики – сукупність державних і недержавних інститутів, які здійснюють владу (матеріальний або ж субстанційний компонент), а також про широке її розуміння, яке, крім суб'єктів, включає також сукупність норм і правил, які регулюють суспільні відносини, поведінку суб'єктів політичних процесів (як матеріальні, так і нематеріальні компоненти).

На наш погляд, варто підтримати широке розуміння політичної системи, яке відображає всю повноту компонентів політичної системи та взаємозв'язки між ними. Якщо ж вести мову про політичну відповідальність, то вона якраз і виступає різновидом взаємозв'язку між матеріальними компонентами політичної системи (державними і недержавними інститутами, які здійснюють владу) та нематеріальними компонентами (у першу чергу, політичними нормами, які визначають діяльність суб'єктів політики, а вже потім і з іншими нематеріальними ком-

понентами). В цьому взаємозв'язку політична відповідальність є критерієм того, наскільки діяльність суб'єктів політики відповідає встановленим політичним нормам (наскільки матеріальні компоненти політичної системи узгоджуються з нематеріальними її компонентами) та моральним стандартом суспільства.

На думку О.Ф. Скакун, правова система – це комплекс взаємозалежних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають унаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та її деформації, правопорядок та ін.). Зауважимо, що тривалий час правова система характеризувалася як знеособлена структура, тоді як без особи соціальна система не може відбутися. Звернення до людини як до такого, що систематизує, чинника всіх суспільних явищ зажадало перегляду попередніх підходів до структури правової системи і виділення суб'єктів права як неодмінного її елемента. Тепер до елементів правової системи суспільства відносять: 1) суб'єкти права – фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства та ін.), юридичні особи – комерційні і некомерційні організації, держава, соціальні спільноти та ін.; 2) правові норми і принципи; 3) правові відносини, правова поведінка, юридична практика, режим функціонування правової системи; 4) правова ідеологія, правова свідомість, правові погляди, правова культура; 5) зв'язки між названими елементами, що визначають результат їх взаємодії – законність, правопорядок⁵.

Особливості взаємодії елементів (компонентів) правової системи суспільства дозволяють О.Ф. Скакун виділити п'ять підсистем її функціонування: 1) інституційну – суб'єктний склад (суб'єкти права) як такий, що створює систему, чинник усієї правової системи; 2) нормативну (регулятивну) – правові норми і принципи, що регулюють відносини між суб'єктами права, що об'єктивовані та систематизовані в нормативно-правових актах; 3) ідеологічну – праворозуміння кожної людини, її правосвідомість і правова культура, можливість оцінити правове буття і вибрати варіант поведінки – правомірної та неправомірної; 4) функціональну – правотворчість, правореалізація, правозастосування, правове виховання, правовідносини, юридична практика. Через них формується, змінюється, здійснюється дія норм права; 5) комунікативну – інтегративні (сумуючі) зв'язки всіх підсистем функціонування правової системи суспільства в цілому, які визначають ефективність правового регулювання, законність і правопорядок⁶.

Аналогічні підсистеми входять до складу морально-етичної системи суспільства, які також справляють вплив на співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності.

Взаємодія та взаємопроникнення політичної, правової та морально-етичної систем, з одного боку, робить їх належним чином структурованими, а з іншого боку, сприяє поглибленню їхнього взаємозв'язку, що дає можливість виробити єдиний підхід до класифікації елементів (компонентів) в межах їхніх підсистем.

Отже, співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності слід розглядати через призму підсистем політичної, правової та морально-етичної систем, а також з урахуванням співвідношення їх основних елементів. Звідси й проблема методологічних підходів до аналізу політичної і правової відповідальності у конституційному праві.

Вчені виділяють чотири основних методологічних підходи до осмислення правової реальності: а) правовий позитивізм; б) правовий об'єктивізм; в) право-

вий суб'єктивізм та г) правовий інтерсуб'єктивізм. В основі цих підходів – відповідна світоглядна система, яка визначає певний тип правовідносин. Кожен із цих підходів має сильні й слабкі сторони, свої можливості й межі в досягненні соціально-політичної та правової реальності.

На сучасному етапі розвитку права помітною є актуалізація герменевтики (О.Марченко, О.Мережко, О.Овчинников, П.Рабінович, В.Суслов, Т.Дудаш та ін.) як загальної теорії розуміння. Йдеться головним чином про юридичну герменевтику як «науку про тлумачення і застосування норм права»⁷. З юридичною герменевтикою межує комунікативна теорія обґрунтування права (К.-О.Апель, Ю.Габермас). У російській науці комунікативний підхід найбільш послідовно обстоює А.Поляков, а в українській – І.Гетьман. Таким чином, підкреслює С.Максимов, ці та інші методологічні підходи до осмислення права є відображенням різних його сторін: техніко-юридичної, соціальної, духовно-моральної, антропологічно-комунікативної. Всі вони спираються на певну теорію пізнання і концепцію сутності людини⁸.

У методології права сформувалися альтернативні підходи до осмислення правової реальності: з одного боку, це юридичний позитивізм і теорія природного права, а з іншого – об'єктивізм (матеріалізм) і суб'єктивізм (ідеалізм). Кожний з них відображає певний аспект правової реальності, а тому доповнює один одного.

Прагнення до чіткості положень, орієнтація на юридичну практику роблять позитивізм ключовим у відстоюванні особливої цінності правового порядку. Однак зведення права винятково до права позитивного робить його уразливим для критики, тому що правові норми і справедливість можуть не збігатися. Державно-правовий позитивізм, підкреслює О. Хеффе, живиться досвідом радикальної кризи співробітництва⁹. Діаметрально протилежним позитивістському праворозумінню є природно-правове мислення, сутність якого визначається моральною критикою права і держави, яка спрямована на легітимацію й обмеження права і держави. Незважаючи на слабкі сторони цих методологічних підходів, дискусії у сучасній філософії права свідчать про те, що правовий позитивізм і природне право залишаються ключовими у сучасній філософії права. Іншим способом обґрунтування права є правовий суб'єктивізм (Г.Коїнг, Г.Хубман), який зосереджується на суб'єкті як носії «належного». «Проте позиція суб'єктивізму, що орієнтується на суб'єкт як на категорію, з якою безпосередньо корелює поняття права, на наш погляд, є більш гуманістичною, ніж позиція об'єктивізму, для якої характерна зневага до суб'єкта. Норми припускають суб'єкта, який щось «повинен» робити. Тому саме суб'єкт як носій ідеї права, смислу справедливості є у цій якості джерелом правопорядку»¹⁰. А тому в процесі дослідження слід спиратися на діючу систему права, систему чинного законодавства, правову культуру, тобто на цілий комплекс утворень, під яким розуміємо правову систему.

Якщо аналізувати інститути політичної та конституційно-правової відповідальності через призму співвідношення інституціональних підсистем політичної, правової та морально-етичної системи, то інституціональна підсистема політичної системи включає політичні об'єднання (народ, нації, соціальні спільноти, політичні партії, суспільно-політичні організації, державу), а інституціональна підсистема правової системи – фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства та ін.), юридичні особи (комерційні і некомерційні організації), держава, соціальні спільноти та ін. Якщо суб'єкти політичної системи несуть політичну відповідальність, то суб'єкти права – юридичну відповідальність, різновидом

якої також є конституційно-правова відповідальність, яка не відкидає, а навпаки базується на загальних цінностях та визнаних суспільством моральних стандартах.

Звідси стає зрозумілим, чому складові поняття «суб'єкти політичної системи» та «суб'єкти конституційного права» збігаються в частині суб'єктів із загальною та спеціальною конституційною правосуб'єктністю. Наприклад, фізичні особи, їх об'єднання, органи державної влади та посадові особи можуть бути одночасно і суб'єктами політики, і суб'єктами конституційного права.

Ці ж суб'єкти входять до інституціональної підсистеми морально-етичної системи, хоча у цій сфері суспільного буття їх статус може бути диференційований. Зокрема, можна виділити індивідуальних суб'єктів-носіїв моралі, групових (колективних) суб'єктів та загальносуспільних (загальносоціальних) суб'єктів.

Отже, в процесі аналізу співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності суб'єктів конституційних правовідносин потрібно виокремити коло суб'єктів, на яких покладається саме конституційно-правова відповідальність, оскільки не всі суб'єкти відповідальності юридичної несуть позитивну (перспективну) та негативну (ретроспективну) конституційно-правову відповідальність.

У процесі наукових досліджень слід враховувати, що в конституційному праві поняття «суб'єкти конституційного права» та «суб'єкти конституційно-правової відповідальності» розмежовуються. Як зазначає Т.І. Тарахонич, коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності є значно вужчим за коло суб'єктів конституційного права¹¹. У свій час В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко обґрунтували, що підставою перспективної конституційно-правової відповідальності є юридичний факт набуття спеціального конституційного статусу, а підставою ретроспективної конституційно-правової відповідальності – юридичний факт конституційного делікту¹².

В контексті вищенаведеного можна стверджувати, що політичну відповідальність несуть суб'єкти політики, які одночасно є загальними та спеціальними суб'єктами конституційного права. При цьому слід мати на увазі, що коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності обмежене спеціальними суб'єктами, які володіють спеціальним конституційним статусом (перспективна відповідальність) або вчинили конституційний делікт (ретроспективна відповідальність). Отже, якщо політична відповідальність охоплює як суб'єктів політики, так і суб'єктів конституційного права, то конституційно-правова відповідальність є вужчою за коло суб'єктів, оскільки стосується спеціальних суб'єктів конституційного права, наділених владними повноваженнями. Характеристика цих суб'єктів була б неповною, якщо не враховувати специфіку їх статусу в морально-етичній системі суспільства. Адже суб'єкти конституційних правовідносин також виступають носіями моральних цінностей, знову ж таки можна вести мову про те, що вони одночасно виступають суб'єктами позитивної політичної та позитивної конституційно-правової відповідальності. Якщо ж вони не засвоїли моральних цінностей, то вони не виступають повноцінними суб'єктами морально-етичних підсистем. Так, брак моральної свідомості таких суб'єктів може відобразитись на недостатності формування у них політичної та правової свідомості, внаслідок чого зростає їх схильність до вчинення порушень політичних норм та до вчинення конституційних деліктів, а це веде до того, що вони стануть суб'єктами негативної політичної та негативної конституційно-правової відповідальності.

Осмыслиючи співвідношення нормативних підсистем політичної, правової та морально-етичної системи, приходимо до думки, що політична та конституційно-правова відповідальність мають спільні та відмінні риси з джерелами їх закріплення. Зауважимо, що юридичною основою конституційної відповідальності є норми Конституції України, які є нормами прямої дії¹³. У той же час, політична відповідальність базується на політичних, корпоративних нормах, які врегульовують відносини між суб'єктами політики, включаючи і конституційно-правові норми у тій частині, коли відносно суб'єктів політики настають не лише правові, а й політичні наслідки. Не слід забувати, що як політичні, так і конституційно-правові норми також втілюють у собі моральні засади, які у першу чергу відображаються у змісті конституційних норм. Усе це є результатом зближення (конвергенції) моралі з правом та моралі з політикою. Внаслідок такого зближення відбувається відображення змісту моральних норм у нормах політичних (наприклад, втілення моральних засад у програмних та статутних документах партій) та правових нормах, включаючи і конституційно-правові норми (загальні засади Конституції України, норми, які встановлюють вимоги до діяльності суб'єктів державно-владних відносин).

Отже, за характером співвідношення нормативної (регулятивної) підсистем політичної та правової системи, політична відповідальність має значно ширшу як конституційно-правова відповідальність нормативну основу (включає політичні, корпоративні, соціальні та конституційно-правові норми). Спільними у нормативній базі для політичної та конституційно-правової відповідальності є, по-перше, моральні засади їхніх норм, що пов'язано з процесом конвергенції політичної та правової систем з морально-етичною системою; по-друге, конституційно-правові норми, при застосуванні яких настає спочатку конституційно-правова, а вже потім – і політична відповідальність.

Якщо ж розглядати співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності через призму взаємозв'язку ідеологічної підсистеми політичної, правової та морально-етичної системи, то слід зазначити, що ідеологічні елементи, з одного боку, є важливою передумовою формування перспективної політичної та перспективної конституційно-правової відповідальності, а з іншого боку – засобом профілактики порушення політичних та конституційно-правових норм. У зв'язку з цим у процесі здійснення державної влади необхідним є поєднання політичної свідомості та політичної культури як суб'єкта політики з правосвідомістю та правовою культурою як суб'єкта конституційних відносин. Відсутність такої єдності негативно впливає на правовий чи політичний статус суб'єктів конституційних правовідносин. Наприклад, наявність лише політичної свідомості та політичної культури за відсутності правової культури та правосвідомості може сприяти тому, що наділені владою суб'єкти конституційних правовідносин виражатимуть політичну волю лише тієї частини населення, яка становить основу їх електорату, що буде суперечити принципам та нормам Конституції України, яка визначає конституційний обов'язок державних органів та посадових осіб здійснювати державну владу в інтересах всього народу, що може стати підставою їх політичної та конституційно-правової відповідальності. Отже, наявність моральної свідомості та культури суб'єктів конституційних правовідносин є необхідною умовою як позитивної політичної, так і позитивної конституційно-правової відповідальності.

При цьому суб'єкт морально-етичної системи, напр., Президент України, як суб'єкт політичної та конституційно-правової відповідальності, повинен володіти

індивідуальною моральною свідомістю та культурою (виступати носієм індивідуальних моральних цінностей) та суспільною моральною свідомістю та культурою (втілювати мораль народу). В ідеалі можливе засвоєння цінностей, які лежать в основі всіх трьох видів культури та моральної свідомості: індивідуальної, групової, загальнонародної.

Отже, при взаємодії ідеологічних підсистем правової, політичної та морально-етичної системи обов'язковим є поєднання політичної свідомості та політичної культури як суб'єкта політики з правосвідомістю та правовою культурою як суб'єкта конституційних відносин (особливо за тих умов, якщо суб'єкт політики набуває статусу спеціального суб'єкта конституційних відносин). При цьому моральна свідомість та моральна культура має бути присутня постійно тому, що в процесі конвергенції моралі з політичною та правовою системою змістом моральних норм наповнюються політичні та правові (в т.ч. й конституційно-правові) норми.

З метою забезпечення реалізації політичних і правових норм І.О. Кресіна та С.В. Балан розмежовують підстави та процедури політичної та конституційно-правової відповідальності¹⁴. На практиці, особливо у транзитних системах, рішення часто приймаються з позиції політичної доцільності. Таким чином, якщо підстави та процедури конституційно-правової відповідальності визначені нормами конституційного права, то підстави та процедури політичної відповідальності не мають конституційно-правового регулювання (вони залежать від політичних причин: політичної ситуації, політичних симпатій виборців тощо). Крім того, якщо конституційно-правова відповідальність (ретроспективна або ж негативна) настає за наявності вини, то притягнення до політичної відповідальності можливе за відсутності вини.

Отже, за характером співвідношення функціональних підсистем політичної, правової та морально-етичної системи можна констатувати, що політична та конституційно-правова відповідальність відрізняються, по-перше, за ступенем визначеності підстав та порядку їх застосування, а по-друге, суб'єктивним елементом порушення (конституційно-правова – наявністю вини, а політична – можливістю застосування без наявності вини).

Враховуючи співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності в контексті взаємодії комунікативної підсистеми політичної, правової та етичної систем, слід акцентувати увагу на безпосередньому зв'язку (комунікації) цих понять. Первинними у цій взаємодії є поняття «мораль», «політика» та «право». На цьому наголосив Г.В. Мальцев, визначивши мораль, політику та право практичними регуляторами суспільної поведінки¹⁵. Зауважимо, що взаємодія між цими категоріями має не лише теоретичне, а й вагомим практичне значення в діяльності політичних партій як суб'єктів конституційних правовідносин. У цьому зв'язку провідна роль належить моралі, оскільки, як вже зазначалось, відбувається конвергенція політики і права з мораллю, внаслідок чого відбувається їх моральне наповнення (право і політика стають моральними). Це ж стосується моральної складової політичної та конституційно-правової відповідальності. Поняття «політична відповідальність» є родовим поняттям у порівнянні з загальним поняттям «соціальна відповідальність», а поняття «конституційно-правова відповідальність» – видовим відносно родового поняття «юридична відповідальність» та загального поняття «соціальна відповідальність». З даного співвідношення випливає, що наукове дослідження та розробка пропозицій щодо удосконалення законодавства України, зокрема стосовно діяльності політичних

партій, має враховувати співвідношення «мораль – політика» та «мораль – право», а також здійснюватись за системою «політична відповідальність – юридична відповідальність – конституційно-правова відповідальність», що, на нашу думку, цілком узгоджується зі співвідношенням «політика (політична система) – право (правова система) – конституційне право як галузь права».

Такий підхід, на нашу думку, є теоретико-методологічною основою для дедуктивного дослідження спільних та відмінних рис між політичною та конституційно-правовою відповідальністю. Осмислений підхід до аналізу взаємовпливів підсистем політичної, правової і морально-етичної систем суспільства допомагає відійти від вузьконормативного вивчення права і вийти на узагальнюючі позиції, які дають можливість оцінити реальний стан політико-правових відносин, що особливо важливо в умовах трансформації суспільства.

1. *Юридична* енциклопедія: У 6-ти т. – К.: Українська енциклопедія, 2002. – Т. 4. – С. 632–633. **2.** *Нікітін А.В.* Теорія держави та права: Навч. посіб. для дистанційної форми навчання / За ред. А.М. Колодія – К.: Ун-т «Україна», 2004. – С. 63. **3.** *Ніколаєва М.І.* Політична система сучасної України: інституціональний аспект аналізу // Держава і право. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – Вип. 13. – С. 528. **4.** *Нікітін А.В.* Цит. праця. – С. 64–65. **5.** *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: Підручник. – Х.: Консум, 2001. – С. 238–239. **6.** Там само. – С. 239. **7.** *Овчинников А.И.* Правовое мышление в герменевтической парадигме: Монография. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 2002. – С. 159. **8.** Там само. – С. 64–65. **9.** *Хеффе О.* Политика, право, справедливость. Основположения критической философии права и государства: [пер. с нем.]. – М.: Гнозис, 1994. – С. 13–15. **10.** *Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. / За заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина.* – Х.: Право, 2008. – Т. 1.: *Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України.* – С. 53. **11.** *Тарахонич Т.І.* Види юридичної відповідальності: теоретико-методологічні підходи // Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: Монографія / За заг. ред. Н.М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2009. – С. 61. **12.** *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Конституційно-правова відповідальність // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Юридична книга, 2002. – Вип. 13. – С. 119–120. **13.** *Скакун О.Ф.* Теорія государства и права: Учебник. – Х.: Консум; Ун.-т внутр. дел, 2000. – С. 472. **14.** *Кресина І.О., Балан С.В.* Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. – С. 67–68. **15.** *Мальцев Г.В.* Нравственные основания права. Изд. 2-е. – М.: Изд-во СГУ, 2009. – С. 33.